

דווקא כן זהות יהודית-ארגנטינית: דף המסרים בספרדית בכתב העת היידישיסטי דווקא בימי נשיאותו של חואן דומינגו פרון

אודי מנור

מה זה דווקא?

בין השנים 1949–1982 ראו אור בבואנוס איירס 81 גיליונות של רבעון פילוסופי שעסקו, ככותרת המשנה של כתב העת, ב"ספרות ובביקורת". שמו של כתב העת היה דווקא; מילה עברית שביידיש מבוטאת בצירה בסופה (Davke), ומשמעותה הקנטרנית המחויכת מקנה לו כוונה מיוחדת עוד לפני העיון בו. שלמה סוסקוביץ', אינטלקטואל יהודי שנולד בליטא בתחילת המאה העשרים, ערך את כתב העת, וכמו יהודים רבים (כ-100,000) היגר לארגנטינה בשנות העשרים, בשנת 1924 ליתר דיוק.¹

על סוסקוביץ' ועל דווקא ידוע בישראל מעט. בניגוד לגישה ה"ביקורתית", המתבססת על קובלנות וטרוניות נגד "הדורסנות הציונית", שבשם אותו "בניין אומה" מגונה השכיחה כביכול את יצירת הדורות היידישיסטיים (ורבות אחרות כמוכן), בכוונתי להאיר פינה נוספת ביצירה היידית, שכבודה במקומה מונח, בלי קשר למזימה ציונית כביכול לכבוש באלימות כל מה שנקרה בדרכה. מטרת הציונות הייתה הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל במשפט העמים, וכחלק מיוזמה זו נתפסה העברית כשפה הלאומית. הצלחת הציונות לקומם את העברית מעפרה הייתה מבורכת. דעיכתה של היידיש, לעומת זאת, קשורה מעט מאוד להצלחת הציונות ונובעת ישירות מהעובדה המעציבה אולי, אך עובדת חיים למרות הכול, ששפה אינה חיה מחוץ לציוויליזציה חברתית מלאה. עם הגירת היהודים מערבה והשמדת הציוויליזציה היהודית-יידישיסטיית בידי הנאצים ועוזריהם, הקיץ הקץ על היידיש כשפתו של עם המקיים ציוויליזציה מלאה.

יפים בעניין זה דבריו של לא אחר מאליעזר בן-יהודה, "מחיייה השפה העברית", גם אם בפועל השפה התחדשה עוד לפניו ותרמו לאוצר מילותיה רבים וטובים לא פחות ממנו (כמו ביאליק למשל): "לא בתרגומים נחיינה", אמר בן-יהודה על העברית, "כי אם בשימנו אותה בפי צאצאינו, על האדמה אשר פרחו ותגמול פריה!"²

הוגי דעות כמו שמעון דובנוב קיוו שגם בארצות קולטות ההגירה המרכזיות – ארצות הברית וארגנטינה למשל – תונח תשתית ל"ציוויליזציה" יהודית.³ מבחינות לא מעטות תשתית כזאת אכן הונחה, פעלה ופועלת עד היום. אבל ההנחה שתשתית חברתית-תרבותית זו תאפשר ליידיש להמשיך להיות שפה לאומית כפי שהייתה במזרח אירופה, התגלתה

כמוטעית. דוברי היידיש, כמו אחיו של סוסקוביץ' שהיגרו לארצות הברית, אימצו את האנגלית כפי שעשו זאת מהגרים מאיטליה או משוודיה, ואילו קרובי משפחתם ובני עמם, כמו שלמה סוסקוביץ' ואשתו שפרה, שהיגרו לארגנטינה, אימצו את הספרדית. על היידיש נגזר מאותו רגע היסטורי להיות ברחבי העולם – צפון ודרום אמריקה, וארץ ישראל – עניינם של שומרי חומות תרבותיים מצד אחד, ושל אינטלקטואלים, מיטיבי לכת בשפה המיוחדת הזאת, וחובבי נוסטלגיה מצד שני.

מטרתי במאמר זה לשפוך אור על האופן שבו הוצגה בכתב העת דווקא התמודדותם של יהודים "חופשיים" ("חילונים" במושג הרווח היום) עם שאלת הזהות התרבותית הכפולה. שאלה זו הוצבה לפנייהם מעצם היותם בני מיעוט יהודי ששאפו לבטא זהות יהודית-חילונית בחיבור לתרבות הכללית-הלטינית, במקרה הזה ספרדית. עניין זה בא לידי ביטוי במבנה הגיליון: רובו ככולו נדפס ביידיש והוקדש תמיד לנושא מסוים (שאלה פילוסופית, דמות מפורסמת כגון הרמב"ם או איינשטיין), אבל כסופו של כל גיליון צורף דף בספרדית. לכאורה אמור היה דף זה לתמצת את השאלות שבהן עסק כל גיליון, וברוב המקרים אכן כך היה. אלא שבשנים הראשונות של דווקא, שחפפו לתקופת נשיאותו הראשונה של חואן דומינגו פרון, הוקדשו דפים לענייני השעה באופן מנותק לחלוטין מתכני הגיליון. אני סבור שהסיבה לכך הייתה רגישות היתר – בין שהייתה מוצדקת או לא – של עורכי הגיליון (ושל לפחות חלק מציבור יהודי ארגנטינה) לשאלת הזהות התרבותית הכפולה. טענה זו תבוסס ותודגם בעיון בדפים אלה.

מדוע הוקם דווקא?

מקובל בקרב היסטוריונים של העיתונות לראות בגיליון הראשון של כתב עת את הגיליון החשוב ביותר, בזכות הצהרת הכוונות שיש בו. הצהרה כזאת חשובה הן להבנת המניע של מייסדי כתב העת, הן להבנת התפתחותו לאורך השנים. במאמר הפתיחה בגיליון הראשון של דווקא, אחרי שתקף סוסקוביץ' את הנטייה היהודית להסתגרות ולברדלנות, ושטען ש"לא בריא, אין צורך וזה בלתי אפשרי לשאוף ל'יהדות אינטגרלית'", הסביר את הדווקא של כתב העת החדש שלו: "דווקא אמנספיציה, דווקא השכלה, דווקא חילוניות ודווקא יהודים חופשיים".⁴ סוסקוביץ' המשיך וטען שאומנם אין הסכמה על מהותה של החילוניות, אך "טעות גדולה" היא להציגה כ"אנטי-דתיות". תפקיד כתב העת החדש, אם כך, הוא "להעמיק בחקר מהותה של החילוניות".⁵ ומדוע ביידיש? כי במשך מאות שנים שימשה שפה זו את היהודים וממילא לא מדובר בעימות עם העברית: "כדיוק כפי שאיננו רואים שום תחרות בין הגולה לארץ ישראל", כתב סוסקוביץ', "כך אין אנו רואים תחרות בין העברית ליידיש". אדרבה, עם "נס" הולדתה של מדינת ישראל, השאלה היא לא "רק השפעתה על קיומה של עדה יהודית", אלא על "גורלה של הציבוריות היהודית בכללותה". וסיים סוסקוביץ' את מאמרו: "דווקא, למרות כל זאת, אנו מקווים שאם נצליח, המאמץ יהיה כדאי".⁶

אין ספק שהמניע העמוק למפעלו של סוסקוביץ' היה מאמץ לשימור זיכרון היידיש ותרבותה. הגיליון הראשון ראה אור בחודש יולי שנת 1949, זמן קצר לאחר חורבנה הגמור של יהדות מזרח אירופה, ועם חידוש עצמאותו המדינית של העם היהודי דובר העברית בארץ ישראל. כפי שסיכם זאת ההיסטוריון שלמה ברגר, שבחן את תכניו הפילוסופיים של דווקא, תפקידו של כתב העת היה להציג ולהסביר לקוראי היידיש המתעניינים את השאלות הגדולות של הפילוסופיה המערבית, להציג את המחשבה היהודית בנושאים אלה, ולהציג את משנתם של פילוסופים יהודיים.⁷

תוכן העניינים של הגיליון הראשון כלל את הרשימה המכובדת הבאה: "גישות לאומיות בפילוסופיה; המראנוס; דון קישוט בידיש; ניסיון לתיאורה של חילוניות", ורשימות ביקורת ספרותית על נושאים כמו "יהדות פולין" ועל ספר בשם "ראשיתה של מדינת ישראל". בחלק אחר של הגיליון הראשון נדפסו מאמרים שעיינו בשאלות כמו "האם קארל מארקס היה פילוסוף" או בטענות כגון ש"עלינו לאזור אומץ ולהיות רציונליסטים". כותרתו של המאמר האחרון בגיליון זה הייתה "תרבות וספרות בארגנטינה". כאמור לעיל, בכל גיליון נדפס גם דף אחד (לא פעם עמוד אחד) בשפה הספרדית. משנת 1955 ואילך התייחסו דפים אלה לתוכן הגיליון, אבל בין 1949 ל-1955 עסקו כמה מהדפים בשאלות אחרות.

מדוע נסגר דווקא?

כתב העת ראה אור בבואנוס איירס, הריכוז היהודי הגדול ביותר באמריקה הלטינית. בשיאה מנתה יהדות ארגנטינה קרוב לחצי מיליון נפש, והיום היא ביתם של כרבע מיליון יהודים, רובם ככולם בבואנוס איירס הבירה. על פי הערכות יודעי דבר מקומיים, היידיש היא עדיין נחלתם התרבותית של מאות יהודים, רובם ככולם מבוגרים כמובן. אבל ב-1949 עדיין חיו בארגנטינה עשרות רבות של אלפי יהודים שיידיש הייתה שפת אימם, ועוד עשרות אלפים אחרים שהוריהם הקפידו להוריש להם יידיש ברמה מסוימת. על רקע זה ברור מדוע התמידו לצאת לאור בארגנטינה עיתונים יומיים בשפת היידיש, בתי ספר לימדו יידיש, הצגות שעלו על הבמה בידיש וכדומה. מבחינה זו נשען כתב העת דווקא על תשתית חברתית-תרבותית מוצקה למדי, שמסבירה את צאתו לאור במשך מעט יותר משלושים שנה. כתב העת הופץ גם בישראל וקרוב לוודאי שמנוויו כללו קוראי יידיש בארצות נוספות. אלא שהזמן עשה את שלו. גם אם טועה שלמה ברגר וכתב העת כן עמד במטרותיו הפילוסופיות – ועל פי ניתוחו הרושם הוא שהוא איננו טועה ודווקא לא הצליח לעמוד ביומרותיו הפילוסופיות⁸ – קהל הקוראים הלך והצטמק גם בממד הלשוני גרידא, אך לא פחות מכך בממד העניין. משנות השישים ואילך, כחלק מגל "השמאל החדש", פחות ופחות אנשים ביקשו לעגן את חילוניותם בהגותם של יהודים מימי הביניים או של מדענים מודרניסטים כמו ברגסון ופרויד. בארגנטינה

התרשם הדור החדש יותר מההבטחה של צ'ה גווארה ודני האדום מאשר מהפילוסופיה המורכבת והמדודה שהוצגה בכתב העת של סוסקוביץ'.

בגיליון האחרון שהופיע בשנת 1982 אין הסבר מדוע הוא נסגר. כך או אחרת, בשנות השמונים גם עיתוני יידיש גדולים ומצליחים בהרבה, כמו פארווערטס הניו יורקי המהולל, סיימו שלב מפואר בתולדותיהם ונסגרו או שינו את הופעתם באופן משמעותי. לחוקרי תקשורת אין צורך לומר שכתבי עת כמו פארווערטס ודווקא נקלעו לקשיים רק כי נכתבו בשפה שמספר יודעיה הלך והצטמק. דעיכת התקשורת הכתובה הייתה הצד השני של עלייתה המטאורית של התקשורת האלקטרונית. מה שקרה לפארעוורטס או לדווקא בתחילת שנות השמונים באמריקה הצפונית והדרומית, קרה לעל המשמר ולדבר מעט מאוחר יותר, בארץ ישראל. בעשור האחרון נופלת התקשורת האלקטרונית הממוסדת קורבן לרגלי התקשורת (או הפסידוֹ-תקשורת) האלקטרונית החברתית-אנונימית (או הפסידוֹ-אנונימית).

דווקא: סמלים ורמיזות

כפי שעמד על כך שלמה ברגר, עד לגיליון 35 (ספטמבר 1958) בכותרת המשנה של דווקא לא נזכרה המילה "פילוסופיה", אף שהיא עמדה במרכז הדברים. סוסקוביץ' עצמו הסביר לימים את הדבר באומרו שמטרתו הייתה למשוך קהל קוראים ולא לדחותו, ולכן לא צוינה המילה פילוסופיה.⁹ רוב התכנים של כתב העת היו פילוסופיים במהותם ועסקו בהגותם של פילוסופים ספציפיים (כולל סעדיה גאון, יהודה אברבנאל, הרמב"ם, שפינוזה ורבים אחרים, יהודים ולא-יהודים), אבל לא נעדרו ממנו מרכיבים היסטוריים מובהקים. אך חשובה מאסטרטגיה שיווקית זו היא העובדה ששמו של כתב העת מופיע בתעתיק בספרדית כמו בידיש: Davke, אבל תרגום המילה החמקמקה הזו לספרדית הוא "בדיוק", Precisamente, מילה שאין בה את המשמעויות החמקניות של המילה "דווקא". תרגום המילה המקבילה ל"דווקא" מהשפה הגרמנית לספרדית הוא sin embargo, שבעברית משמעותה היא אף על פי כן. האם רצה סוסקוביץ' למזער את הביקורת על נטיית היהודים להתחכם? אולי. כך או אחרת, כותרת המשנה היא אולי המרכיב הראוי לתשומת הלב הגדולה ביותר: מה שביידיש הוא "רבעון לענייני ספרות וביקורת" (ומ-1958 "רבעון פילוסופי"), בספרדית הוא Revista Trimestral Israelita.

יש לדוק בדבר: אכן Revista Trimestral היא "רבעון", אבל המילה Israelita מקפלת בתוכה משמעויות היסטוריות חשובות ביותר שנסתרות כמעט כליל מהיהודי הישראלי, ושליהודים בני דורו של סוסקוביץ' היו ברורות, גלויות ומכוונות. הישראלי הבור בתולדות העם היהודי במאה התשע-עשרה (הבורות הזאת היא שורשית ומושרשת ואין צורך לבחון את תוכניות הלימוד בבתי הספר התיכוניים כי הזנחת ההיסטוריה היהודית של המאה התשע-עשרה רווחת קודם כול באוניברסיטאות), עלול להבין – והוא בדרך כלל כך מבין – את המילה Israelita כ"ישראלי". זו טעות חמורה. לא רק כי מדובר בכתב עת

שראה אור בארגנטינה, אלא כי למושג *Israelita* נועד מאז אמצע המאה התשע-עשרה תפקיד של טשטוש הקונוטציות השליליות הכרוכות עד היום במושג "יהודי" שאותו הוא בא להחליף ובמקומו הוא עומד.

השימוש המפורסם ביותר במושג *Israelita* נעשה בידי חברת כי"ח שנוסדה בצרפת ב־1860. כידוע, כי"ח הוא התרגום העברי הנשגב אך הלא מדויק לשמו המקורי והרשמי של הארגון: *Alliance Israélite Universelle*. ההיסטוריון מיכאל גרץ עמד על עומק נסיבות הקמת הארגון ועל האופן שבו משקף שמו את המתחים וההתחבטויות שעיימן התמודדו מייסדיו (ובראשם אדולף כרמיה). המילה *Israélite* נועדה לייצג יהדות גאה ואקטיבית אך חדשה ומחדשת באופיה ובכוונותיה.¹⁰ ומה שהמילה *Israélite* בשפה הצרפתית ולציבור הצרפתי (והגלובלי), כך המילה *Israelita* עבור הציבור הארגנטיני. כאן וכאן – בצרפת ובארגנטינה – מדינות המתיימרות לפעול על פי המתקדמות שבמילים הגבוהות ובמסגרות הפוליטיות האמורות לממש את ערכי השוויון, החירות והאחוה. כאן וכאן – בצרפת ובארגנטינה – מיעוט יהודי משמעותי יחסית בהיקפו ובנוכחותו הציבורית, הנתון בוויכוח חריף בשאלה כיצד יש לשלב יהודיות עם מודרניות בלי ליפול לתהום מחיקת הזהות או לגטו מחדש מרצון.

המילה *Israelita*, אם כך, שכלל לא נמצאת בשמו של כתב העת אלא רק בשפתו היהודית, נועדה לייצג זהות יהודית מודרנית ופתוחה. עם זאת, עצם קיומו של דף בספרדית בסופו של כל גיליון מעיד על כך ששלמה סוסקוביץ' ועמיתיו נאלצו להתמודד עם אותו אתגר שעמד לפני כל כתב עת זר במדינה שחלק גדול ממנה הורכב מהגרים. כך היה בכל עיתון בשפה זרה שראה אור בארצות הברית, אבל אין צורך להיות בעל רגישות יהודית גדולה מדי כדי לשקול בחיוב את הטענה שקשה להוכיחה, שכתבי עת יהודיים היו נתונים לכיקורת יותר מאלה שראו אור בשפות כמו פולנית ואפילו הונגרית או פינית. ב־1925, בשיאו של גל ההתנגדות להגירה חופשית לארצות הברית (השערים נסגרו ב־1924), פרסם מרדכי סולטס מחקר מקיף על העיתונות היהודית בארצות הברית. מחקרו נשא מצד אחד אופי מחקרי מובהק, ומצד שני אופי פולמוסי לא פחות מובהק. סולטס ניסה להראות שלא מדובר בכתבי עת "יהודיים" אלא בכתבי עת אמריקניים בשפות יהודיות. באופן ציורי טיעונו היה שעיתונות המהגרים היהודית איננה משמשת כמחסום אלא כגשר בין היהודי לסביבתו החדשה, וכי לשפה נועד תפקיד של האצת האמריקניזציה מהסיבה הפשוטה שרוב המהגרים היהודיים עדיין אינם שולטים בשפה האנגלית.¹¹ בין שדבריו של סולטס שכנעו את האנטישמים בין שלא, בארגנטינה הייתה הרגישות היהודית לתופעה מודרנית זו גדולה בהרבה, ומכאן ברור מדוע בחרו סוסקוביץ' ושותפיו להוסיף דף בספרדית בסופה של כל חוברת, ומדוע נקטו את המושג *Israelita* כאשר באו לתאר את כתב העת. לא מדובר היה בכתב עת *Judio* חס וחלילה, אלא בכתב עת *Israelita*.

הדף בשפה הספרדית: דווקא כגשר

"ישראליתאס" הם מי שהגיעו לארגנטינה בסוף המאה התשע-עשרה, ותרמו תרומה מיוחדת לפיתוח החקלאות בארגנטינה. כך נפתח הדף בספרדית בגיליון מספר 4 מחודש יוני 1950 ("שנת המשחרר גנרל סן מרטין", שבאותו זמן מלאו מאה שנה לפטירתו הרחק בגלות צרפת). כותרתו לא נתנה מקום לפרשנות מתחכמת וקורצת עין: "תפקיד היהודים בפיתוח החקלאות בארגנטינה" הייתה כותרת הדף, חד וחלק וברור.¹² גוף הדברים החזיר את הקורא המתעניין לימים שבהם ארגנטינה שיוועה למהגרים עד כדי כך שסעיף 25 בחוקת המדינה משנת 1853 דיבר במפורש על חובתה של "הממשלה הפדרלית לעודד הגירה מאירופה". אותו סעיף אסר על המדינה "למנוע באמצעות מיסוי והגבלות כניסתם של זרים הנכנסים לארגנטינה במטרה לעבוד את האדמה, לפתח את התעשייה ולקדם את המדעים והאומנויות".¹³ עשרות שנים רווחה בארגנטינה האמירה *Gobernar es Poblar*, כלומר שתפקידו של השלטון בארגנטינה הוא לדאוג ליישב את מרחביה האינוסופיים בשטח ובפוטנציאל כלכלי מכל הסוגים.¹⁴ הדף הזכיר למי ששכח כי הגנרל חוסטו חוזה דה אורקיזה, נשיא ארגנטינה הראשון שפעל למימוש סעיף 25, מינה את מרדוקאו נווארו (*Mardoqueo Navarro*), למנכ"ל רשות ההגירה. המנכ"ל היה "ככל הנראה יהודי ממוצא ספרדי", כפי שהגדיר זאת הורביץ, החתום על הדף, אך אחד מהשליחים הרשמיים שיצאו לאירופה לעודד הגירה היה איש הכנסייה אבטה קוט (*Abate Cot*), שקבע כלל ש"תנאי מוקדם" לאישור נסיעה לארגנטינה הוא "השתייכות לדת הקתולית". נווארו הפנה את תשומת ליבו של הנשיא אורקיזה לעניין זה ובאישורו שיגר מכתב לשגריר קוט ובו שלל את הצעד הזה והגדרתו כ"פוגע באינטרס הכללי של האומה".¹⁵

בפועל החלה הגירה יהודית משמעותית רק כשלושים שנה מאוחר יותר, כאשר ב-14 באוגוסט 1889 הטילה האונייה "וסר" עוגן בנמל בואנוס איירס, ועל סיפונה כ-130 משפחות יהודים מדרום רוסיה, הסנונית הראשונה של מהגרים יהודים שהגיעו בזכות הברון הירש והחברה שהקים, יק"א.¹⁶ תרומת היהודים לפיתוח החקלאות בארגנטינה השתקפה היטב במספרים שהביא הורביץ: אם ב-1874, "16 שנה לאחר שהנשיא הגנרל אורקיזה החל לקדם התיישבות חקלאית בארגנטינה", עמד השטח המעובד "בכל הארץ" על "205,560 הקטרים" (כשני מיליון דונם, או כאלפיים קמ"ר, שטחה של ארגנטינה הוא כ-2.8 מיליון קמ"ר), הנה "בשנת 1904, 15 שנה לאחר תחילת ההתיישבות היהודית בארגנטינה, הקיף השטח המעובד רק על ידי הישובים היהודיים 287,182 הקטרים". ערך הייצור החקלאי של המושבות היהודיות עמד בשנת 1938 על יותר מ-12.5 מיליון פסו. מספרים אלו מדברים בעד עצמם כנגד האבסורד שבמדיניות שליחו של אורקיזה לפיה חקלאי העתיד של ארגנטינה יהיו אך ורק קתולים.¹⁷

תחת הכותרת "נטיעת יער גנרל סן מרטין ב'ישראל' בגיליון 8 (יולי-אוגוסט-ספטמבר 1951), דווח בדווקא על טקס נטיעת היער "על הדרך בין תל אביב לירושלים". פתח את

הטקס "נשיא קרן קיימת לישראל אברהם גרנות", שבירך את "יהדות ארגנטינה" על הצעד "כפול המשמעות" הזה: נטיעת יער שיתרום להנצחת שמו של "אב האומה הארגנטיני" ויסמל את "הידידות בין ארגנטינה וישראל". המהנדס אלחנדרו סלבין בירך בשם מנהל קק"ל בארגנטינה ואמר ש"ארגנטינה החוסטיסיאליסטית וישראל הקונסטרוקטיבית מזדהות שתייהן עם זכרונם של אבות אומה שרוממו את ההיסטוריה האנושית". נעיר כאן כי "חוסטיסיאליסמו" היה התואר שנשאה מדיניותו הכלכלית-תרבותית-חברתית של נשיא ארגנטינה באותם ימים, חואן דומינגו פרון. יעקב צור, שגריר ישראל בארגנטינה, בירך גם הוא וציין את סן מרטין כ"סמל לחירות ועצמאות של עם צעיר שחיפש את דרכו המיוחדת לעלות על בימת האנושות". אחרי נאומים אלה הוקראו ברכות נוספות שהגיעו בצורת מברקים – ביניהן של נשיא DAIA, ד"ר ריקרדו דוברובסקי.¹⁸ הברכה החשובה ביותר בטקס הייתה זו שעליה היה חתום נשיא ארגנטינה, פרון. "בתאריך נשגב זה", נכתב בה,

אני משגר לרשויות הישראליות ולעם הנכבד, כמו גם לקק"ל ולקהילה היהודית-ארגנטינאית, את הכרתי הכנה ביוזמה מבורכת זו שתנציח באופן שאין למחקר את זכרו של סנט מרטין. פעם נוספת נשזרים משני צידי העולם החיבה, הסובלנות והאהבה של עמינו, ששיגרו לארבע רוחות השמיים את קריאתם לחירות, שלום ורעות. שתילים אלה, ששורשיהם עדיין עדינים, יתחזקו ויופרו בחיבוק רחב ועמוק של רעות כנה, ויצמחו תחת ברכת אלוהי ישראל ותפארתו הנצחית של רב החובל הגדול.

עם סיום הקראת הברכות ששוגרו, נוגנו המנוני שתי המדינות.¹⁹ בגיליון 13 (ינואר 1953) התפרסמה כתבה על חיים וייצמן שהלך לעולמו כחודשיים קודם לכן. הוא תואר כאחד האישים הדגולים שקמו לעם היהודי באחת משעותיו הקשות ביותר, אדם שהספיק לקחת חלק בקונגרסים הראשונים בהנהגת הרצל, שתרם למאמץ המלחמתי הבריטי ללא בקשת תמורה להוציא את תקוותו שהבריטים יסייעו ליהודים להקים בית לאומי בארץ ישראל. התוצאה – הצהרת בלפור – הייתה לפי תיאור זה פיצוי של הבריטים על המצאותיו המדעיות של וייצמן. ההמשך היה מעט מדויק יותר מבחינה היסטורית (וייצמן קיבל תמורה כספית תמורת המצאותיו והצגת הצהרת בלפור כגחמה של הממשלה הבריטית תמורת האצטון היא כמובן חסרת שחר מבחינה היסטורית). וייצמן אכן קידם התיישבות בארץ ישראל ואכן היו לו יחסים מיוחדים עם תנועת העבודה בכלל ועם המרכיב החלוצי שבה בפרט. כחלק מרוח "אחרי מות קדושים אמור" לא הקפיד בעל הדברים לעמוד על העובדה שווייצמן למעשה הורחק מהנהגת התנועה הציונית סמוך לרגעים הקריטיים של ההכרזה על הקמת המדינה והמלחמה על קיומה.

בגיליון 14-15 הוקדש הדרך ליום השנה החמישי למדינת ישראל. במוקד הדברים הייתה התמורה הדמוגרפית חסרת התקדים שעברה ישראל בתקופה זו. מ־650,000 אזרחים ביום הקמתה ל־1.63 מיליון חמש שנים לאחר מכן, מהם 122,000 מוסלמים, 42,000 נוצרים ועוד 15,000 אחרים, בעיקר דרוזים. צדק בעל הדברים כאשר הדגיש

את מה שרבים מהישראלים מיהרו לשכוח וחלק מהאינטלקטואלים שלהם מקפידים היום להשיב, והוא שהשינוי הדמוגרפי הזה לא היה מקרי אלא פועל ישיר של עצם קיומה של המדינה שקמה בדיוק לשם כך. אדרבה, מדיניות הקליטה של ממשלת ישראל תוארה באופן חיובי, גם אם ברור היה שתוצאותיה ייבחנו בעתיד. בכל אופן, עובדה היא שקל מאוד היה למצוא עבודה בישראל, בעיקר במרכזים העירוניים המשוועים לכוח אדם הזוכה לשכר נאה תמורת עבודות בענפי הבניין והתשתיות. גיליון 14 שיבח את התכנון הכלכלי המרכזי, מדיניות שהפעיל בהצלחה יחסית גם נשיא ארגנטינה באותם ימים, חואן דומינגו פרון.

דווקא, OIA וחואן דומינגו פרון

המגמה הברורה של העיתון הייתה להעלות על נס את היחסים המיוחדים שנקמו בין ארגנטינה הרשמית לישראל והציונות. עניין זה, שתפס מקום משמעותי בשנותיה הראשונות של ישראל, שהיו גם שנות שלטונו של פרון, הפסיק להעסיק את דווקא בשנים הבאות. הדף האחרון שהתייחס לסוגיה אקטואלית נדפס בגיליון 21 (יולי-אוגוסט-ספטמבר 1954), שנושאו היה פילוסוף ההשכלה שלמה מימון. בגיליון זה שיבח הדף בספרדית את האמנה שנחתמה בין ארגנטינה לישראל לעידוד שיתוף פעולה תרבותי בין שתי המדינות בתחומי האומנות והמדע. מכאן ואילך, עד לגיליון האחרון שראה אור ב־1982, כל הדפים בספרדית עסקו בנושא הפילוסופי המרכזי ששימש כציר בכל גיליון. אף אירוע משמעותי אחר לא זכה להתייחסות אקטואלית חריגה: לא תפיסת אייכמן, לא משפטו וגם לא הוצאתו להורג שבעקבותיה היה גל אנטישמי עכור בארגנטינה, שאחד מביטוייו הקשים היה העינויים שעברה גבריאלה סירוטה בידי בריוני ארגון Tacuara. הדף בספרדית של דווקא שתק גם לאחר מלחמת ששת הימים, מלחמת יום הכיפורים, המהפך של 1977, ביקור סאדאת והתהפכות שעברה הפוליטיקה הארגנטינית באותן שנים. על רקע עובדה זו בולטת תשומת הלב שהקדיש כתב העת לנשיא פרון. תשומת הלב המיוחדת שלה זכה פרון הייתה קשורה גם לשאלות הזהות שנזכרו לעיל, לתחושת הדרמה שנלוותה לתחילת שנות החמישים בשתי המדינות, אבל ככל הנראה בעיקר לפוליטיקה הפנים-יהודית-ארגנטינית.

הדף בספרדית בגיליון 17 (נובמבר 1953) הופיע תחת הכותרת "המחווה החגיגית עבור גנרל חואן דומינגו פרון" של הקהילה היהודית (ודוק: La Colectividad Israelita ולא La Comunidad Judia או La Kehila Judia). בגופן קטן מהרגיל ובשני עמודים שלמים (פי שלושה נפח בהשוואה לדפים אחרים בספרדית), הוצגה קבלת הפנים שנעשתה לנשיא ארגנטינה ב־6 בנובמבר 1953 בחסותו של הארגון Organizacion Israelita Argentina. ארגון זה, המוכר בראשי תיבות שמו כ-OIA, קם בפברואר 1947 בחסותו של פרון. בציבור היהודי נתפס צעדו זה של פרון כהתערבות בענייני הפנים של הקהילה, וכמשקל נגד ל-DAIA. אך כפי שהראה ההיסטוריון רענן ריין במחקריו, פרון ראה קודם כול

את האינטרס הארגנטיני, כפי שהבין אותו כמובן, ורתם את העניין היהודי בהתאם.²⁰ יש מקום כמובן לטענה ששלטון שאפשר לנאצים רבים למצוא מקום חדש ונעים תחת השמש הארגנטינית נטה לא רק לפאשיזם, אלא גם לאנטישמיות. קו פרשני זה הצביע על העובדה שפרון היה בין השנים 1939-1941 הנספח הצבאי באיטליה הפאשיסטית, וכי ב-1943 היה חלק ממשטר הגנרלים שתפס את השלטון בארגנטינה בעיצומה של מלחמת העולם השנייה ואפשר לנאצים רבים למצוא בה מקלט. פרון עצמו נשא בתפקידים בכירים בממשל זה. הוא כיהן בין השאר כשר המלחמה וכסגן הנשיא. מבקריו ומקטרגיו של פרון מניחים לפיכך שבעלותו לכס הנשיאות לאחר הבחירות בפברואר 1946, הוא לא שינה את עמדותיו. אדרבה, העובדה שרוב יהודי ארגנטינה, אם לא כולם, היו חלק מהקואליציה הנואשת שנוהלה בידי שגריר ארצות הברית בארגנטינה (!!) נגד פרון, פעלה לרעת היהודים עם תבוסת הקואליציה ההיסטרית האנטי-פרוניסטית הזו.

אלא שרענן ריין הראה באופן משכנע שאת מדיניותו של פרון יש להבין לא כמונחים השכיחים והחביבים על יהודים כאילו כל העולם נע סביבם, אלא כמונחי התועלת המאפיינים כל מדינה או ליתר דיוק כל שלטון. אפשר לכנות את מדיניותה הניטרלית של ארגנטינה במלחמת העולם השנייה כצרת אופק. אבל היא לא הייתה היחידה. גם מדינות קרובות לתופת האירופית – די אם נזכיר את תורכיה, ספרד וכמובן שווייץ – הקפידו לדבוק בה. ארגנטינה שמרה על ניטרליות עד לימיה האחרונים של המלחמה, אך כמו במקרים דומים אחרים (ארצות הברית בזמן מלחמת העולם הראשונה וגם בין ספטמבר 1939 לדצמבר 1941), הניטרליות הרשמית לא עמדה בדרכם של ארגנטינים פרו-נאצים לקלוט את מלחי האונייה הטרופה "גרף שפיי" במרחביה של הפרובינציה קורדובה שכוחת האל.²¹ אותה ניטרליות לא עמדה גם בדרכם של ארגנטינים פרו-בריטים לצייד את ספינות הצי הבריטי בציוד חשמלי להגנה מפני צוללות נאציות.²²

ארגנטינה הכריזה מלחמה על גרמניה הנאצית שבועות ספורים לפני שהסתיימה המלחמה, צעד שנעשה בעקבות לחץ כבד מצד הממשל האמריקני, ומתוך הבנה שכדאי מאוד בסדר העולמי החדש להקשיב להוראות מושינגטון. אולם בבחירות הדרמטיות שנערכו בפברואר 1946 לא נכנע הציבור הארגנטיני ללחץ האמריקני הבוטה. סמיכות האירועים הזאת – ההסכמה להכריז מלחמה על גרמניה מצד אחד אך לדחות התערבות מצד וושינגטון בבחירות – מלמדת גם היא על המורכבות שמציג רענן ריין במחקריו. באופן דומה אפשר להסביר את העובדה שארגנטינה הייתה המדינה השלישית שהכירה בישראל בפברואר 1949, אף על פי שבהצבעה המפורסמת על תוכנית החלוקה שנה ורבע קודם לכן היא נמנעה, בניגוד לרוב מדינות אמריקה הלטינית שתמכו בהקמתה של מדינה יהודית בחלק מארץ ישראל. הניטרליות המרגיזה, הכרות המלחמה המאוחרת, ההימנעות בכ"ט בנובמבר וההכרה המהירה בישראל – כל אלה מוסברות כנובעות מקריאת המפה של ממשלת ארגנטינה בראשותו של פרון. האנטישמיות איננה סותרת

את כל זה, אבל ברור שהיא עמדה בצילן של הדיפלומטיה, האינטרסים הכלכליים והפוליטיקה של המלחמה הקרה.²³

ריין מביא מבט נוסף על התקופה ההיא, בעל חשיבות מרכזית לענייננו: הדף בספרדית בכתב העת דווקא. על פי ניתוחו של ריין, OIA ו-DAIA ייצגו באותו זמן שתי אסטרטגיות שונות בשאלת מעמדם של היהודים בארגנטינה. בעוד הארגון הוותיק יותר, שקם ב-1935 כתגובה ישירה לעליית האנטישמיות בתקופת שלטון הגנרלים הראשון, טיפח קו "מסתגר" כפי שהגדיר זאת ריין, אנשי OIA סברו שעל יהודי ארגנטינה להשתלב בחברה הארגנטינית במסגרת הפרויקט הגדול של הפרוניזם, שעל פי האידיאולוגיה "החוסטיסיאליסטית" שלו, ולא מעט ממעשיו בפועל, חתר לשלב בארגנטינה את הארגנטינים כולם, בני כל המעמדות והתרבויות.²⁴ דברים אלה עולים באופן ברור ומובהק בנאום שנשא פרון ב-1953, ושהובא ככל הנראה במלואו בדף בספרדית בגיליון 17 של "דווקא".

לא הייתה זו הפעם הראשונה שפרון נאם לפני ציבור יהודי, ובארכיון שמור נאום שלו משנת 1950.²⁵ על נאום זה אפשר להוסיף את דברי הברכה ששלח שנה לאחר מכן לכבוד נטיעתו של היער לזכר סן מרטין. בנאומו זה המשיך פרון בקו ידידותי ונשגב, אף שבשלב זה היה ברור שלמרות מאמציו רוב הציבור היהודי ממשיך להסתייג ממנו. באולם נכחו בין השאר אריה קובובי, שגריר ישראל בארגנטינה ונציגי קק"ל, שב-13 בספטמבר 1953 כתבו את שמו של פרון כחבר של כבוד בספר הזהב של המוסד הציוני המכובד הזה. פרון הודה לדוברים הקודמים על מילותיהם החמות, הודה על מחוותה של הקרן קיימת לישראל (על פי הכתובים הוא אמר את שם הארגון בעברית) והודה לבסוף לידידות שהוא חש מצד "הציבור היהודי" (La Colectividad Judia). פרון ביקש להתמקד בהסבר קצר, "במעט מלים, מדוע אנו אוהבים ומכבדים את היהודים באופן שווה לאחינו לגזע ולדת". תשובתו הסתכמה במילה שהפכה לנכס צאן ברזל בפוליטיקה הארגנטינית מ-1946 ועד היום: "חוסטיסיאליסמו" (Justicialismo), שבתרגום חופשי היא "מדיניות של צדק חלוקתי והכלה חברתית".

באותו נאום בנובמבר 1953, למרות כישלוננו בהשגת תמיכתם של היהודים בבחירות שהתקיימו ב-1951, לא חסך פרון בדברי תודה לאותם בציבוריות היהודית שתמכו בו. מכאן לדבריו המובנים מאליהם מבחינתו, שהיהודים יכולים להיות חלק מה"חוסטיסיאליסמו" וטוב שיהיו כאלה. בדברים שאמר ושנשאו אופי פילוסופי-מדיני, העלה פרון את היהודים על נס בהצביעו על הצלחתם לשמור במשך "4,000 שנה" על סולידריות לאומית ללא טריטוריה, ללא משאבי טבע, ללא מסגרת מדינית. מבחינתו היסטוריה ארוכת שנים זו – הוא שב פעמיים על הצירוף המיתולוגי במידה ידועה: "4,000 שנה" – הייתה הוכחה לרעיון המרכזי ב"חוסטיסיאליסמו" שלו, לפיו היסוד המהותי ביותר לקיומה של חברה בריאה וצודקת הוא ההבנה שהאדם קודם לטבע ביצירת העושר ושכאשר שמים את "האדם במרכז" אפשר לקדם "רגש פטריוטי שימלא את ליבו של כל אדם באהבה לכל אלו שחיים במחיצתו, חושבים, מרגישים וסובלים עימו. מכאן נובע שכולנו אוהבים את

קהילת האנוש ובמסגרת קהילה כזו את כל מי שלוקח בה חלק. מכאן שאנחנו לא רוצים לראות פטריוטיזם אקסקלוסיבי, ועוד פחות מכך פטריוטיזם של פירוק, של אנרכיה, של שנאה, ושל שום אפליות מכל סוג". בהמשך דבריו שב פרוץ והעלה על נס את סוד כוחם של היהודים לבנות "עם קטן גדול".

לצד דברי השבח לנצחיותו של העם היהודי, ובהתעלם מבחירתו של העם היהודי בתקופתו של פרוץ לשים קץ לנדרים ההירואיים הללו ולהתיישב על אדמה ולבנות מדינה, יש לשים לב למשמעות דקה בדבריו של פרוץ על היחס שבין האדם לטבע. אומנם ברור לכול שהטבע עצמו איננו מסוגל ליצור עושר חברתי, ולכן אין ולא יכול להיות ספק שעבודתו של האדם אל מול הטבע היא מנועה של הקדמה. אבל פרוץ ייצג פוליטיקה חדשה-ישנה שקראה תיגר על מוסכמה ארגוניית שגובשה בסוף המאה התשע-עשרה, שעושרה של ארגונייה נובע רק מניצול משאבי הטבע החקלאיים. מתפיסה זו נגזרה מציאות של הדרה כלכלית-חברתית, שנגדה יצא פרוץ ולפניו גם מקימי האיחוד האזרחי-רדיקלי חצי מאה קודם לכן. ההפיכה הצבאית של 1930 חסמה את תהליך ההכלה הכלכלי-חברתי שהחל להנהיג הנשיא הפופולרי הראשון של ארגונייה, היפוליטו איריגוזין. פרוץ – בהפיכה צבאית שלה היה שותף – הפך את המגמה השמרנית ששלטה בארגונייה בין 1930 ל-1943, והנהיג מדיניות כלכלית מרחיבה מהסוג שהדף בספרדית בגיליון 14-15 שיבח על מימושה בישראל הצעירה.²⁶

סוף דבר

עד היום חלוקות הדעות על מדיניותו הכלכלית-חברתית והתרבותית-פוליטית של פרוץ בשש שנותיו כנשיא. מצד אחד ברור שהוא תרם תרומה עצומה לחלוקה מחודשת של העושר ולקידום זכויותיהם החברתיות של ההמונים שהחזירו לו אהבה ותמיכה ציבורית. מצד שני זכורות לו לרעה המניירות שלו שהזכירו שילוב של מוסוליני ופרנקו: פולחן אישיות, עוינות לביקורת, נטייה להבחין באופן דיכוטומי בין ידידים לאויבים, יחסים עכורים עם אינטלקטואלים וסלידה מפוליטיקה פרלמנטרית. לא זה המקום לחשבון היסטורי נוסף. די אם נציין שאלו ואלו דברי אלוהים חיים. פרוץ עשה כל מה שייחסו לו. על השאלה מה גובר על מה עונה עד היום כל ארגונייני וכל משקיף על פי דרכו ותפיסותיו.

דבר אחד ברור או אמור להיות ברור: במבחן הגדול של הנאורות, כלומר רצונו החופשי וחופש מצפונו של האדם והאזרח, פרוץ היה חביב הציבור הארגונייני. את העובדה הזו התקשו לעכל ב-1946 אנשים בארגונייה ומחוץ לה, מתוך בוז גלוי ועמוק כלפי ה"דס-קמיסרוס" (חסרי החולצות) – אותם מאות אלפים ומיליוני ארגוניינים אלמונים, חסרי השכלה ברובם, תומכי פרוץ, אלה שארגונייה המכובדת ותומכיה בווינגטון "לא ראו ממטר".

בוז גלוי ועמוק זה מלווה את השיח הארגנטיני עד היום ובעיקר בחוגים יהודיים, בין שהוא נוגע למועמדים עכשוויים המתמודדים על הנהגת האומה הזו, ובין שהוא נוגע לזיכרון העבר.²⁷ פרוץ כידוע הודח מכס הנשיאות בספטמבר 1955 בדם, אש ותמרות עשן, ולאחר טבח של כ-300 אזרחים בידי הצבא הארגנטיני. בבחירות שהתקיימו ב-1957, כשפרוץ בגלות והמפלגה הפרוניסטית הוצאה אל מחוץ לחוק, נספרו לא פחות מ-2.11 מיליון פתקים לבנים, 25 אחוז מסך הקולות. לא היה ארגנטיני שלא הבין למי צלצלו יותר משני מיליון פעמונים קטנים אלה. היו אלה יותר משני מיליון ארגנטינים שאותם אי-אפשר היה שלא להוציא אל מחוץ לחוק וגם לא לשלוח לגלות, אבל בהחלט אפשר היה להתעלם מהם באלגנטיות "נאורה".²⁸ ארגנטינה כמוכח איננה מיוחדת גם מבחינה זו. בעוד מדינות בעולם רווחת התופעה שאלה המתנאים ב"נאורות נשגבת" מוכנים לקבל הכול ברוחב לב נדיב של פתיחות סובלנית, ובלבד שהכול חופף באופן מלא את דעתם וטעמם שלהם. את היחסים בין פרוץ ליהודי ארגנטינה ו-OIA ראוי לבחון גם מנקודת מבט זו. דומה שזו בדיוק הייתה דרכו של שלמה סוסקוביץ' בנושא זה.

הערות

- 1 פארווערטס, 29 באפריל 1960, עמ' 8.
- 2 מופיע אצל שלמה אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו: פרקים בתולדות המחשבה הלאומית היהודית, תל אביב: עם עובד, 1991, עמ' 102.
- 3 נושא זה נחקר באופן מקיף למדי. ראו: ישראל ברטל (עורך), קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, כרך ג: העת החדשה, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2004, בעיקר את מאמריהם של מיכאל גרץ, ישראל ברטל, דויד פישמן, יהודה ריינהרץ, וחיים אבני בקובץ זה.
- 4 שלמה סוסקאוויטש, "דווקא – צוליב וואס?", דווקא: דריי חדשים-שריפט פאר ליטעראטור און קריטיק – נומער איינס, יולי-אוגוסט-ספטעמבער 1949, עמ' 3. ההדגשות במקור. הטקסט ביידיש: "דווקא עמאנציפאציע, דווקא השכלה, דווקא וועלטליכקייט און דווקא דער פרייער מענטש אין דעם יידן".
- 5 שם.
- 6 שם, עמ' 4. ההדגשה במקור. "האט דאך דער נס פון מדינת ישראל א זין, נישט אויף ווי ווייט ער פארזיכערט ווילזיין בלויז אן עדה יידן, נאר אויף ווי ווייט ער ווירקט אויפן גורל פון כלל ישראל".
- 7 Shlomo Berger, "Philosophy in an Yiddish Key: The Journal *Davkeh's* Treatment of Nature", *Aleph*, 9 (2009), pp. 113-114
- 8 שם, עמ' 138-140.
- 9 שם, עמ' 115.
- 10 מיכאל גרץ, הפריפריה היתה למרכז – פרקים בתולדות יהדות צרפת במאה הי"ט: מסן סימון ער לייסוד "כל ישראל חברים", ירושלים: מוסד ביאליק, 1982.
- 11 Mordechai Soltes, *The Yiddish Press: An Americanizing Agency*, New York: Teachers College, Columbia University 1925
- 12 S.I. Hurvitz [Sic], "Los Judios en el Desarrollo de la Agricultura Argentina", *Davke*, Vol. 1, No. 4 (Junio 1950), pp. 504-505. (להלן: Hurvitz).
- 13 Honorable Camara de Diputados de la Nacion – Republica Argentina, *Constitucion De La Nacion Argentina*, Buenos Aires 1994, pp. 28-29

- 14 בעניין זה ראו למשל: Felix Luna, *Breve Historia de los Argentinos*, Buenos Aires 2003, pp. 113-120
- 15 Hurvitz, p. 504
- 16 Silvio Huberman, *Los Pasajeros del Weser*, Buenos Aires 2014
- 17 Hurvitz, p. 505
- 18 “La Plantacion del ‘Bosque General San Martin’ en Israel”, *Davke*, Vol. 2, N. 8 (Julio-Agosto-Sept. 1951), pp. 509
- 19 שם, עמ' 510. להלן הטקסט המקורי של פרון בספרדית: “En esta magna fecha, hago llegar a la autoridades israelies y a su condigno pueblo, como asi tambien al kkl y a la colectividad judeo-argentina, mi sincero reconocimiento por tan plausible iniciativa, que perpetuara de una manera indeleble la memoria de san martin. una vez mas, se entrelazan de un punto a otro de la tierra, el afecto, la tolerancia y el amor de nuestros pueblos, que lanzaron a los cuatro vientos su clamor de libertad, paz y amistad. Y estos arbustos, cuyas raices son aun tiernas, se iran fortaleciendo, fructificados en un estrecho y profundo abrazo de sincera amistad, y creceran bendecidos por el dios de israel y la gloria eterna del Gran Capitan”
- 20 רענן ריין, ארגנטינה, ישראל והיהודים: למן חלוקת ארץ ישראל ועד פרשת אייכמן, תל אביב: המרכז לחקר התפוצות, 2002 (להלן: ריין, ארגנטינה, ישראל והיהודים).
- 21 על פרשה זו ראו: Enrique Dick, *In the Wake of the Graf Spee*, Southampton: WIT Press, 2014
- 22 סבי עליו השלום מצד אבי, שלמה נוימרקט, שהיגר לארגנטינה ב-1926, זכה אחרי המלחמה לקצבה מטעם ממשלת בריטניה על הסיוע שהעניקו הוא ושותפיו לבתי המלאכה בנמל בוואנוס איירס לאוניות הצי המלכותי.
- 23 ריין, ארגנטינה, ישראל והיהודים, עמ' 17-24, 61-108.
- 24 Raanan Rein, “Más allá del crisol de razas: los judíos argentinos, el peronismo y la lucha por un hogar multicultural”, *Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales*, Año LIX, núm. 222 (septiembre-diciembre de 2014), pp. 141-147
- 25 <https://www.educ.ar/recursos/129186/discurso-de-juan-d-peron-a-la-organizacion-israelita-argentina>, אוחרזר לאחרונה בפברואר 2020.
- 26 לטלטלות שעברה הכלכלה הארגנטינית בעשוריה הראשונים, טלטלות מהסוג המוכר בכלכלתה גם בימינו, ראו למשל: Eduardo F. Jorge, *Industria Y Concentración Económica en La Argentina*, Buenos Aires: Siglo veintiuno argentina editores, 1972
- 27 למאמר המביע תמיכה ברצון העם הארגנטיני גם ממרחק של זמן, ראו: <http://politicadelsur.com/nota/4076/a-68-anos-del-primer-triunfo-de-peron-cuando-las-urnas-ratificaron-aquella-jornada-historica-del-17-de-octubre/>, אוחרזר לאחרונה בפברואר 2020.
- 28 <https://solidaridad.net/el-voto-en-blanco-triunfo-en-argentina-en-1957311/>, אוחרזר לאחרונה בפברואר 2020.